

слідованні убиств уликам поведення следует придавать особое значение, так как они нередко являются обстоятельством, способствующим выдвижению версий. Вместе с тем, нельзя придавать им превалирующего значения, имея в виду то, что их доказательственная ценность может быть обозначена только в причинной связи с другими доказательствами по делу.

Литература

1. Гродзинский М. М. Ученые записки // Улики в истории русского уголовного процесса / Харьк. юрид. ин-т. — 1940. — С. 66–100.
2. Гродзинский М. М. Улики в советском уголовном процессе // Ученые труды / Всесоюз. ин-т юрид. наук ИКЮ СССР. — М., 1944. — Вып. 8. — С. 122.
3. Хмыров А. А. «Улики поведения» и их роль в доказывании по уголовным делам // Советская юстиция. — 1983. — Вып. 21. — С. 5–6.
4. Белкин Р. С. Курс криминалистики: В 3 т. Т. 3. Криминалистические средства, приемы и рекомендации. — М.: Юристъ, 1997. — 480 с.
5. Овечкин В. А. Расследование преступлений, скрытых инсценировками: Учеб. пособие. — Х.: Юрид. ин-т, 1979. — 63 с.
6. Николайчук И. А. Скрытие преступлений как форма противодействия расследования / Под ред. Р. С. Белкина. — М., 2000. — 233 с.
7. Винберг А., Миньковский Г., Эйман А. Теория доказательств в советском уголовном процессе. — М.: Юрид. лит., 1973. — С. 275.

УДК 343.133

Ю. П. Ковбаса

ДО ПИТАННЯ НЕДОПУСТИМОСТІ ЗМІНИ ОБВИНУВАЧЕННЯ НА БІЛЬШ ТЯЖКЕ ПІД ЧАС РОЗГЛЯДУ СПРАВИ В СУДІ ПО ПЕРШІЙ ІНСТАНЦІЇ

В основу процесуальної діяльності по розслідуванню кримінальної справи, її розгляду та вирішенню в суді лежить обвинувачення, а тому питання його структури, підстав та умови зміни на різних етапах провадження у справі завжди привертала увагу і вчених-юристів, і практичних працівників. І це не випадково. Адже обвинувачення виступає рушійною силою кримінального процесу; без обвинувачення не існувало б функції захисту та функції розгляду і вирішення справи судом. На всіх етапах провадження у кримінальній справі центральне місце в системі кримінально-процесуальних норм займають норми, що регулюють підстави та порядок формування, пред'явлення, зміни обвинувачення. Це пояснюється насамперед значенням змісту того обвинувачення, яке пред'явлене обвинуваченому (підсудному). Адже тільки в межах цього обвинувачення може бути правильно вирішено основне питання кримінального процесу — питання про винуватість або невинуватість підсудного і застосування чи незастосування до нього покарання.

Зазначені вище питання були предметом наукового дослідження в працях таких вчених-процесуалістів, як М. І. Бажанов, Ю. М. Грошевой, П. М. Дави-

дов, Т. Н. Добровольська, Н. Я. Калашникова, А. Я. Дубинін, Л. М. Корнеєв, В. М. Савицький, М. С. Строгович, Ф. М. Фаткуллін, Н. В. Жогін, В. В. Шимановський та ін.

Разом із тим після внесення змін та доповнень до КПК України в червні-липпні 2001 р., в ході проведення так званої «малої судової реформи», норми, що регулюють підстави, межі і порядок зміни обвинувачення при розгляді справи в суді першої інстанції набули нового змісту, що вимагає їх осмислення, якісно нового наукового аналізу та оцінки. Це тим більше важливо з огляду на те, що окремі положення цього інституту викликали неоднозначну оцінку в юридичній літературі, а також розбіжності і помилки в їх застосуванні на практиці. Цьому сприяє також і нечітка законодавча регламентація цього інституту.

Метою статті є аналіз і оцінка правових положень, що розкривають зміст та межі заборони «повороту на гірше» під час розгляду справи в суді по першій інстанції з метою їх подальшого вдосконалення і правильного застосування в практичній діяльності.

В юридичній літературі, процесуальному законодавстві термін «обвинувачення» вживається в багатьох випадках, але не завжди в нього вкладається один і той самий зміст.

Одні вчені під обвинуваченням розуміють «сукупність інкримінованих особі протиправних та суспільно небезпечних діянь» [1], інші — як «діяльність органів, які звинувачують певну особу у вчиненні злочинів» [2, 190] або як «діяльність обвинувача, що виступає в суді» [3], треті — як «звернену до суду вимогу про визнання обвинуваченого винним» [4].

Широко обґрунтовується в юридичній літературі поділ обвинувачення на обвинувачення в матеріальному і процесуальному значенні [5, 16–20; 6, 23–25].

Не вдаючись до глибокого аналізу існуючих в юридичній літературі поглядів вчених-процесуалістів щодо поняття слід зазначити, що обвинувачення — це процесуальна категорія, яку слід розглядати в єдиному значенні — як процесуальну діяльність державних органів і посадових осіб, змістом якої є викриття обвинуваченого у вчиненні ним таких суспільно небезпечних і протиправних діянь, які передбачені конкретними нормами кримінального закону та інкримінованих йому у винуваченні. Це означає, що в цій категорії поєднується і матеріально-правовий і процесуальний аспекти діяльності органів і посадових осіб, які ведуть кримінальний процес.

У процесі розслідування і судового розгляду справи пред'явлене особі обвинувачення при наявності для цього підстав може бути змінено або доповнено. Необхідні зміни або доповнення обвинувачення можуть виникнути у зв'язку зі зміною фактичних обставин обвинувачення або юридичної кваліфікації, або у зв'язку зі зміною і фактичних обставин, і юридичної кваліфікації злочину чи встановленням нових епізодів злочинної діяльності обвинувачення, або в разі непідтвердження окремих частин обвинувачення, що були інкриміновані обвинуваченому. Усі випадки зміни або доповнення раніше пред'явленого обвинувачення можна поділити на дві групи. Суть першого полягає в тому, що внесені в обвинувачення зміни або доповнення погіршують становище обвину-

вачення. Сюди слід віднести зокрема, ті випадки, коли раніше пред'явлене обвинувачення змінюється на закон про більш тяжкий злочин, або коли обвинувачення доповнюється новими епізодами злочинної діяльності, які спричиняють зміну кваліфікації злочину, або коли таке доповнення не впливає на правову кваліфікацію діяння, або шляхом включення в обвинувачення обставин, що обтяжують покарання, які передбачені кримінальним законом, при умові, якщо такі обставини не виступають кваліфікуючими ознаками складу злочину, що інкримінований у вину обвинуваченому, збільшення розміру заподіяної злочинної шкоди, посилення ролі обвинуваченого у вчиненні злочину, коли, наприклад, йому було пред'явлено обвинувачення у вчиненні злочину в ролі пособника, а зібраними пізніше доказами встановлені обставини, які вказують на його участь у вчиненні злочину як організатора, і т. п.

Друга група включає випадки, коли зміни, які вносяться в обвинувачення покращують становище обвинуваченого. Це може, зокрема, полягати у включенні епізоду злочинної діяльності, який кваліфікується за окремою статтею кримінального закону, або у виключенні одного або декількох епізодів продовжуваної злочинної діяльності, коли кваліфікація злочину залишається незмінною, або у виключенні епізоду чи епізодів злочинної діяльності з одночасною зміною кваліфікації злочину на закон про менш тяжкий злочин. Крім того, пред'явлене обвинувачення може бути змінено і шляхом його перекваліфікації на закон про менш тяжкий злочин, якщо буде встановлено, що попередня кваліфікація була неправильною, або шляхом виключення вказівки на яку-небудь статтю КК України, якщо обвинувачення в цій частині не підтвердилось чи шляхом виключення з обвинувачення обставин, що обтяжують покарання, зменшення розміру заподіяної шкоди, або шляхом внесення інших змін, які покращують становище обвинуваченого. У цьому контексті важливого значення набувають питання законодавчого регулювання в стадіях досудового розслідування і судового розгляду кримінальної справи і, насамперед, питання щодо меж допустимої зміни пред'явленого особі обвинувачення в суді.

Слід зазначити, що підстави, порядок і межі зміни обвинувачення в суді врегульовано окремою ст. 277 КПК України.

Відповідно до ч. 1 ст. 277 КПК України, право змінити пред'явлене обвинувачення особі під час судового розгляду справи до закінчення судового слідства надано лише прокурору. У цьому разі прокурор виносить постанову, в якій формулює нове обвинувачення та викладає мотиви прийнятого рішення, після чого він оголошує постанову і вручає її копії підсудному, його захиснику і законному представнику потерпілого, позивачу, відповідачу і їх представникам. У цій же статті законодавець регламентує і підстави та порядок внесення змін в обвинувачення. Так, відповідно до вимог вищевказаної статті, в тих випадках, коли в постанові прокурора ставиться питання про застосування кримінального закону, який передбачає відповідальність за менш тяжкий злочин, чи про зменшення обсягу обвинувачення, то в цьому разі суд роз'яснює потерпілому та його представнику їх право підтримувати обвинувачення у раніше пред'явленому обсязі. Якщо ж потерпілий та його представник відмовились

підтримувати обвинувачення у раніше пред'явленому обсязі, а обов'язок роз'яснити підсудному, що той буде захищатися в судовому засіданні від нового обвинувачення, після чого відкладає розгляд справи не менше ніж на три доби для надання підсудному, його захиснику і законному представнику можливості підготуватись до захисту проти нового обвинувачення (ч. 5 ст. 277 КПК України). Окрім того, в ч. 2 ст. 277 КПК України встановлено підстави, за наявності яких зміна обвинувачення в суді не допускається і справа за клопотанням прокурора повинна бути повернута на додаткове розслідування. Так, згідно з вимогами, які закріплені в цій статті, зміна обвинувачення не допускається, якщо, по-перше, цим будуть порушені правила про підсудність, по-друге, якщо цим будуть порушені правила про обов'язковість досудового слідства.

Що стосується першої з цих підстав, то труднощів у їх застосуванні судом практично не виникає, оскільки підсудність кримінальних справ різним ланкам судової системи чітко визначена кримінально-процесуальним законом (ст. ст. 34, 36 КПК України). Так, наприклад, при розгляді справи в районному суді прокурор не може змінити кваліфікацію злочину, якщо внаслідок цього справа буде підсудна по першій інстанції апеляційному чи військовому суду (ст. ст. 34, 36 КПК України).

Зміст же другої з цих підстав, що встановлює заборону змінювати обвинувачення з тих мотивів, якщо цим будуть порушені правила про обов'язковість проведення досудового слідства (ч. 2 ст. 277 КПК України), у законі не розкривається, що вимагає їх аналізу та наукової оцінки. Слід зазначити, що цим питанням приділяється увага в юридичній літературі і в роз'ясненнях, що містяться в постановах Пленуму Верховного Суду України, проте деякі з них до цього часу залишаються ще не вирішеними, викликають неоднозначний підхід науковців і практиків.

Так у Постанові Пленуму Верховного Суду України від 25 березня 1988 р. «Про застосування кримінально-процесуального законодавства, що регулює повернення справ на додаткове розслідування», з наступними змінами і доповненнями [7], спеціально зазначено, що справа підлягає поверненню для проведення додаткового розслідування, якщо на порушення вимог ст. 111 КПК України замість досудового слідства була проведена протокольна форма досудової підготовки матеріалів (гл. 35 КПК України) (п. 13 постанови), або якщо формулювання обвинувачення, яке викладене в постанові про притягнення як обвинуваченого погіршує становище обвинуваченого порівняно з пред'явленим обвинуваченням чи пов'язане з іншим порушенням його права на захист, або якщо експертизою будуть встановлені такі дані, які спричиняють можливість зміни обвинувачення на більш тяжке чи таке, що істотно відрізняється за фактичними обставинами від пред'явленого (п. 5), а також, якщо у справі, порушеній суддею за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 27 КПК України (справи так званого приватного обвинувачення), має бути проведено досудове слідство згідно з вимогами ст. 111 КПК України [п. 3 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 25 січня 1974 р. «Про судову практику у кримінальних справах, які порушуються не інакше як за скаргою потерпілого» (з наступ-

ними змінами і доповненнями)]. Крім того, в Постанові Пленуму Верховного Суду України № 13 від 2 липня 2004 р. «Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів» з цього з питання також зазначено (п. 4), що у випадках, коли визнання особи потерпілим може призвести до збільшення обсягу обвинувачення підсудного або зміни кримінально-правової кваліфікації діяння, суддя чи суд із дотриманням вимог ст. 281 КПК України має повернути справу на додаткове розслідування. Очевидно, указані вище випадки, що зумовлюють повернення кримінальних справ на додаткове розслідування, пов'язані із такою зміною обвинувачення в суді, яке обтяжує становище підсудного або спричиняє істотну зміну обвинувачення за фактичними обставинами порівняно з пред'явленим обвинуваченням.

Разом із тим, після внесення змін і доповнень до КПК України в червні-липні 2001 р., зазначені вище положення Постанов Пленуму Верховного Суду України вимагають неоднозначного підходу при їх застосуванні. Так навряд чи можна погодитись із позицією Пленуму Верховного суду України, яка викладена в його Постанові від 2 липня 2004 р. «Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів», що у випадку, коли визнання особи потерпілим може призвести до збільшення обсягу обвинувачення, то повернення кримінальної справи на додаткове розслідування з цих підстав повинне здійснюватись на підставі ст. 281 КПК України (з мотивів неповноти або неправильності досудового слідства). Адже в цьому разі ставиться питання про необхідність збільшення обсягу обвинувачення, тому повернення кримінальної справи на додаткове розслідування має здійснюватись не з мотивів неповноти або неправильності досудового слідства (ст. 281 КПК України), а на підставі ст. 276 КПК України (з мотивів необхідності доповнення пред'явленого обвинувачення), що в силу принципів незалежності, об'єктивності і неупередженості суддів, недопустимості обвинувального ухилу в їх діяльності по здійсненню правосуддя допускається тільки за клопотанням прокурора, потерпілого чи його представника (ст. 276 КПК України).

Виходячи зі змісту ст. 277 КПК України, зміна обвинувачення в суді прокурором можлива як у бік покращання, так і в бік погіршення становища підсудного. У зв'язку з цим важливого значення набувають питання щодо меж допустимої зміни обвинувачення в бік погіршення становища підсудного. Вбачається, що внесення таких змін в обвинувачення можливе лише за наявності відповідних умов. Так, зокрема, прокурор може внести зміни в обвинувачення, що погіршують становище підсудного, якщо він при затвердженні обвинувального висновку в порядку ч. 2 ст. 231 КПК України змінив обвинувачення на менш тяжке порівняно з тим, яке було пред'явлено обвинуваченому, а в судовому засіданні під час судового слідства підтверджується те обвинувачення, яке раніше було пред'явлено обвинуваченому на досудовому слідстві. У цьому разі прокурор вправі внести такі зміни в обвинувачення безпосередньо в суді, оскільки право підсудного на захист у такому випадку не порушується, оскільки це обвинувачення йому вже пред'являлось, з приводу нього він допитувався і захищався раніше.

Уявляється, що за певних умов прокурор вправі внести також і такі зміни в обвинувачення безпосередньо в суді, які погіршують становище підсудного порівняно з пред'явленим йому раніше обвинуваченням і з інших підстав. Такі зміни можуть бути внесені, зокрема, в межах фабули раніше пред'явленого підсудному обвинувачення, шляхом перекваліфікації вчиненого ним діяння на іншу статтю кримінального закону, яка передбачає відповідальність за більш тяжкий злочин. Це можливо, наприклад, у тих випадках, коли фактичні обставини справи були встановлені слідчим у повному обсязі і правильно, але була допущена помилка у кваліфікації цього злочину. Прикладом цього можуть бути ті випадки, коли, наприклад, слідчий помилково кваліфікував учинений обвинуваченим злочин як крадіжку, у той час коли дані судового слідства підтверджують, що в діянні обвинуваченого фактично міститься склад іншого злочину — грабежу, або коли вчинене обвинуваченим діяння слід кваліфікувати як ідеальну сукупність злочинів, а слідчий помилково кваліфікував його лише за однією статтею кримінального закону. Сюди можна віднести також випадки, коли під час судового слідства будуть встановлені дані, які обтяжують роль підсудного в учиненні злочину, зокрема дані, які вказують на його участь у вчиненні злочину не як підбурювача, а як пособника чи організатора злочину, або коли на досудовому слідстві дії обвинуваченого кваліфіковано як готування до злочину, але дані судового слідства вказують на вчинення обвинуваченим замаху на злочин чи закінченого злочину, або коли під час судового слідства встановлено більший розмір заподіяної злочином шкоди, ніж той, який вказано слідчим при пред'явленні обвинувачення, тощо. При цьому слід зазначити, що в указаних вище випадках обвинувачення може бути змінено в суді на більш тяжке лише за умови, якщо така зміна не пов'язана з необхідністю обов'язкового проведення досудового слідства для збирання нових доказів, зокрема для проведення обшуку, виїмки, ревізії, розшуку інших свідків, відшукання документів, речових доказів тощо. Підтвердженням можливості внесення такого роду змін в обвинувачення є положення ст. 315-1 КПК України, згідно з якими, суд або суддя в разі необхідності вправі за клопотанням прокурора направити органу, який проводив розслідування, доручення про виконання певних слідчих дій з метою перевірки і уточнення фактичних даних, одержаних у ході судового слідства, що пов'язані зі зміною обвинувачення на більш тяжке.

Такий порядок зміни обвинувачення за вказаних вище умов забезпечить ефективне виконання завдань кримінального судочинства, економію матеріальних засобів та людських сил, пришвидшить захист прав та законних інтересів потерпілого та інших учасників судового розгляду, у тому числі й ефективну реалізацію права підсудного на захист від нового обвинувачення. Однією з важливих гарантій цього права є закріплене в ч. 5 ст. 277 КПК України положення, згідно з яким підсудному роз'яснюється, що він буде захищатись у судовому засіданні від нового обвинувачення, після чого розгляд справи відкладається не менше ніж на три доби для надання підсудному, його захиснику і законному представнику можливості підготуватись до захисту проти нового обвинувачення хоча, як уявляється, у законі слід було б закріпити додаткові

гарантії реалізації права підсудного на захист у цих випадках, що буде розглянуто нами пізніше.

Ще одним важливим питанням у контексті цього дослідження є питання щодо можливості внесення змін в обвинувачення в суді, якщо при цьому істотно змінюються фактичні обставини раніше пред'явленого підсудному обвинувачення. До проведення в Україні так званої «малої» судової реформи в 2001 р. чинне на той час кримінально-процесуальне законодавство України (ст. 277 КПК) і процесуальна теорія заперечували можливість внесення таких змін в обвинувачення, оскільки це розцінювалось як порушення права підсудного на захист і вимагало повернення кримінальної справи на додаткове розслідування. Однак із внесенням змін і доповнень до КПК Законом України від 21.06.2001 р. ст. 277 КПК України вже не містить категоричної заборони на внесення такого роду змін в обвинувачення. Уявляється, що за наявності певних умов, прокурор вправі змінити обвинувачення в суді і на таке, що істотно змінює пред'явлене обвинувачення за фактичними обставинами. Очевидно, внесення таких змін можливе лише за умови, якщо при цьому не виникає необхідності обов'язкового проведення досудового слідства для збирання нових доказів (проведення обшуку, виїмки, ревізії, розшуку інших свідків, відшукання документів, речових доказів), а також за умови дотримання процесуальних гарантій забезпечення права підсудного на захист від цього обвинувачення та гарантій об'єктивного, неупередженого здійснення правосуддя судом.

Слід підкреслити також і те, що на можливість внесення такого роду змін в обвинувачення безпосередньо в суді, як уже зазначалося раніше, указують і положення ст. 315-1 КПК України, що надають суду право направити органу, який проводив розслідування, судові доручення про виконання певних слідчих дій з метою перевірки і уточнення фактичних даних, одержаних у ході судового слідства. Очевидно, що такі доручення можуть направлятися судом і для перевірки та уточнення фактичних даних, що пов'язані з необхідністю внесення в обвинувачення таких змін, що передбачають істотну зміну фактичних обставин пред'явленого підсудному обвинувачення, проте лише за клопотанням сторони обвинувачення в особі прокурора.

У цьому аспекті окремого дослідження вимагає і саме поняття «істотна зміна обвинувачення за фактичними обставинами», оскільки в юридичній літературі існують різні погляди щодо його змісту. Але, перш ніж перейти до з'ясування суті цього поняття, слід зазначити, що до внесення змін і доповнень до ст. 277 КПК України Законом України від 21.06.2001 р. це положення виступало як додаткова підстава для повернення судом справи на додаткове розслідування поряд із такою основною підставою, як необхідність «застосування закону про більш тяжкий злочин». Це означає, що вказане положення має власний правовий зміст і свого часу служило додатковою підставою для повернення справ на додаткове розслідування в тих випадках, коли внаслідок внесених в обвинувачення змін воно не стає більш тяжким порівняно з попереднім його формулюванням, або навіть пом'якшує відповідальність підсудного, але фактичні обставини нового обвинувачення змінюються настільки істотно, що виникає не-

обхідність для обвинуваченого по-новому організувати свій захист від цього обвинувачення.

В юридичній літературі існують різні погляди вчених щодо змісту вказаного вище поняття. Так П. М. Давидов [8], М. А. Чельцов [9] включають в це поняття лише відмінності, які полягають у зміні раніше інкримінованого обвинуваченому складу злочину.

Т. Н. Добровольська до підстав, які істотно змінюють обвинувачення за фактичними обставинами, відносить такі з них: обвинувачення у вчиненні рівного за тяжкістю, більш тяжкого злочину, що спрямований на інший ніж попередній, об'єкт посягання; обвинувачення у вчиненні злочину в іншому місці або в інший час, якщо це має кваліфікуюче значення, або свідчить про більшу суспільну небезпеку особи обвинуваченого, або ж вимагає для заперечення відповідних фактів інших доказів, крім тих, що знаходяться в справі; обвинувачення у вчиненні злочину за іншими мотивами або іншим способом, якщо певний мотив або спосіб вчинення передбачено як обов'язкова ознака диспозиції тієї статті закону, за якою обвинувачений був відданий до суду; обвинувачення у вчиненні інших за своїм змістом дій, які хоча і не виходять за межі раніше пред'явленого обвинувачення, але свідчать про іншу форму вини або про іншу форму співучасті [5, 56–57].

Н. Я. Калашникова пов'язує істотну зміну обвинувачення за фактичними обставинами із включенням у формулювання обвинувачення таких обставин, які мають кримінально-правове значення, але раніше невідомих чи неврахованих, що виходять за межі юридичних ознак інкримінованого обвинуваченому складу злочину і хоча не погіршують становища обвинуваченого, але ускладнюють його захист [10].

Ф. Н. Фаткулін, З. З. Зінатуллін, Я. С. Аврах вважають, що зміну обвинувачення слід визнати істотною за фактичними обставинами, якщо це викликано виявленням таких раніше невідомих фактів (обставин), що мають кримінально-правове значення, які не охоплюються конструктивними ознаками інкримінованого обвинуваченому складу злочину і передбачають для вчиненого нове юридичне формулювання [6, 83].

Автори науково-практичного коментарю до кримінально-процесуального кодексу Російської РФСР таким, що істотно відрізняється від попереднього за фактичними обставинами, вважають таке обвинувачення:

- будь-яке більш тяжке обвинувачення, якщо воно поєднане зі зміною фактичного складу обвинувачення;
- обвинувачення, в якому замість одних діянь, раніше інкримінованих обвинуваченому, інкримінуються інші діяння, хоча за обсягом обвинувачення вони не збільшують попередніх;
- обвинувачення, що містить будь-які раніше не пред'явлені обвинуваченому факти злочинної діяльності;
- обвинувачення, в якому ті ж самі фактичні дані одержують додаткову кваліфікацію за законом про аналогічний за тяжкістю чи менш тяжкий злочин;

– обвинувачення, яке перекваліфіковане на статтю закону про менш тяжкий злочин, але належить до іншого роду злочинів [11].

І. М. Гальперін [12], В. Я. Дорохов [13], М. С. Сторогович [2, 447] істотну зміну обвинувачення за фактичними обставинами пов'язують із неоднорідністю злочинів.

М. М. Михеєнко, В. П. Шибіко, А. Я. Дубинський таким, що істотно змінюється за фактичними обставинами, вважають обвинувачення, в якому змінюється: об'єкт посягання; передбачені законом ознаки об'єктивної сторони складу злочину (місце, час, спосіб та обстановка вчинення злочинного посягання); форма вини — з необережності на умисел і навпаки, або на змішану форму вини; мотив і мета вчинення злочину, якщо мотив і мета є обов'язковими ознаками даного складу злочину [14].

На думку А. П. Рижакова, обвинуваченням, що істотно відрізняється від попереднього за фактичними обставинами, слід вважати будь-яку іншу зміну формулювання обвинувачення, окрім того, що змінює обвинувачення на більш тяжке, а саме: інкримінування інших діянь замість раніше пред'явлених; інкримінування злочину, що відрізняється від пред'явленого за об'єктом посягання, формою вини і т. ін., якщо при цьому порушується право підсудного на захист [15].

А. П. Лупинська вважає обвинувачення таким, що істотно відрізняється від пред'явленого за фактичними обставинами, в тому разі, якщо злочин, який повинен бути інкримінований відповідно до нового обвинувачення, або не має спільних рис із пред'явленим раніше, або відрізняється від нього за елементами складу злочину. Ці відмінності, на її погляд, можуть стосуватись об'єктивної сторони злочину, об'єкта посягання, форми вини. Таким, що істотно відрізняється від пред'явленого обвинувачення за фактичними обставинами, слід визнати обвинувачення у вбивстві і доведенні до самогубства, у злісному хуліганстві і в замаху на грабїж або розбій [16].

Узагальнюючи наведені вище міркування, слід зауважити, що окремі погляди науковців із цього питання уявляються спірними.

Перш за все, суттєвим недоліком у визначенні поняття «істотної зміни обвинувачення за фактичними обставинами» є те, що більшість авторів практично не розмежовує вказаний критерій, що погіршує становище підсудного, від іншого — зміна обвинувачення на більш тяжке. Немає сумніву в тому, що поняття «більш тяжке обвинувачення» і «обвинувачення, що істотно відрізняється від пред'явленого за фактичними обставинами» тісно пов'язані між собою і можуть у деяких випадках збігатися. Це зумовлено тісним взаємозв'язком між фактичними обставинами злочину та їх юридичною оцінкою. Разом із тим вказаний критерій має самостійне правове і практичне значення.

Адже, як зазначалось раніше, обвинувачення може стати більш тяжким унаслідок зміни лише його фактичних обставин, навіть коли юридична кваліфікація діяння при цьому залишається незмінною (якщо, наприклад, в обвинувачення включаються додаткові епізоди злочинної діяльності при вчиненні продовжуваного злочину). У таких випадках справа повинна бути направлена

на додаткове розслідування у зв'язку з необхідністю змінити обвинувачення на більш тяжке, незалежно від того, наскільки істотно при цьому будуть змінені фактичні обставини цього обвинувачення. У той же час окремі вчені, зокрема Т. Н. Добровольська, В. Б. Алексеев, С. В. Бородін та інші, не враховують цього, включаючи в поняття істотної зміни фактичних обставин обвинувачення «раніше не пред'явлені фактичні злочинні діяльності», необхідність «додаткової кваліфікації тих самих фактичних даних», «обвинувачення у вчиненні більш тяжкого злочину, який посягає на інший об'єкт», «будь-яке більш тяжке обвинувачення, якщо воно поєднане зі зміною фактичного складу обвинувачення», хоча в цих випадках обвинувачення змінюється на більш тяжке. Це означає, що ознака «істотні зміни обвинувачення за фактичними обставинами» стосується тих випадків, коли злочинне діяння є однаковим за тяжкістю або менш тяжким, порівняно з пред'явленим, але фактичні обставини цього обвинувачення змінюються настільки істотно, що для обвинуваченого виникає необхідність по-новому організувати свій захист, а з метою забезпечення повного здійснення його права на захист справа підлягає направленню на додаткове розслідування для пред'явлення нового обвинувачення.

По-друге, більшість вчених пов'язує поняття істотної зміни обвинувачення за фактичними обставинами з неоднорідністю злочинів, включаючи сюди зміну об'єкта посягання чи об'єктивної сторони, форми вини або мотивів і мети вчинення злочину. Проте при більш глибокому дослідженні цього питання можна дійти висновку, що це твердження також не може вважатись правильним. Адже в такому разі це означатиме, що неможливою є зміна обвинувачення з ч. 2 ст. 81 КК України (співучасть у вчиненні крадіжки за попередньою змовою групою осіб) на ч. 2 ст. 213 КК України (наперед не обіцяне придбання майна, що завідомо здобуто злочинним шляхом), оскільки тут різні об'єкти посягання; що неможливою є зміна обвинувачення зі ст. 94 КК України (умисне вбивство) на ст. 98 КК України (необережне вбивство) на підставі того, що тут є різні форми вини; що неможлива зміна обвинувачення з ч. 1 ст. 141 КК України (грабіж) на ч. 1 ст. 143 КК України (шахрайство), оскільки тут різний спосіб вчинення злочину; що неможливою, нарешті, є зміна обвинувачення з ч. 2 ст. 206 КК України (злісне хуліганство) на ст. 102 КК України (середньої тяжкості тілесне ушкодження, що заподіяно на ґрунті особистих неприязних стосунків), оскільки тут є різними мотиви вчинення злочину. Втім у всіх цих випадках зміна обвинувачення можлива, оскільки в наведених вище прикладах обвинувачення змінюється на менш тяжке та істотної зміни його за фактичними обставинами не відбувається, навіть у межах різнорідних злочинів.

Отже, на підставі наведених вище аргументів слід погодитись із позицією М. І. Бажанова, Ю. М. Грошевого в тому, що застосування такого критерію, як однорідність злочинів, не можна визнати прийнятним для визначення істотності зміни обвинувачення за фактичними обставинами. Ця категорія є процесуальною і визначати її потрібно, як правильно зазначають вказані автори, виходячи з того, як сформульовано попереднє обвинувачення і як змінилось його формулювання в результаті судового розгляду справи. Для визначення

істотності зміни обвинувачення за фактичними обставинами необхідно враховувати всі елементи інкримінованого підсудному складу злочину (об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта і суб'єктивної сторони), тобто це питання повинне вирішуватися шляхом зіставлення всіх елементів попереднього і нового, зміненого формулювання обвинувачення [17].

Таким чином, виходячи з вищенаведеного, зміну обвинувачення за фактичними обставинами слід уважати істотною в тих випадках, коли внаслідок зміни попереднього обвинувачення на менш тяжке або рівне за тяжкістю виявляються такі нові факти (обставини), що мають кримінально-правове значення, проти яких обвинувачений (підсудний) не мав реальної можливості захищатись, оскільки вони не входили в конструктивні ознаки складу злочину, що інкримінувався підсудному і вимагають цілком іншого формулювання.

Отже, можна зробити висновок, що за наявності відповідних підстав та умов, прокурор вправі внести зміни в обвинувачення при розгляді кримінальної справи в суді як у бік покращання, так і в бік погіршення становища підсудного. У зв'язку з цим уявляється, що з метою посилення гарантій права підсудного на захист при внесенні прокурором змін в обвинувачення в суді, а також забезпечення ефективної реалізації та захисту прав потерпілого та інших учасників судового розгляду в цих випадках, доцільно було б закріпити в кримінально-процесуальному законі положення, що передбачало б учинення прокурором дій по зміні обвинувачення в суді під безпосереднім контролем суду. Це послужило б додатковою гарантією права підсудного на захист від нового обвинувачення, а також важливою гарантією прав та законних інтересів потерпілого та інших учасників судового розгляду при внесенні змін в обвинувачення.

Література

1. Фаткуллин Ф. Н. Изменение обвинения. — М.: Юрид. лит., 1971. — С. 12.
2. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. — М.: Наука, 1968. — Т. 1. — С. 190, 447.
3. Перлов И. Д. Судебное следствие в советском уголовном процессе. — М.: Госюриздат, 1955. — С. 16.
4. Полянский Н. Н. К вопросу о юридической природе обвинения перед судом // Правоведение. 1960. — № 1. — С. 110.
5. Добровольская Т. Н. Изменение обвинения в судебных стадиях советского уголовного процесса. — М., 1977. — С. 16–20, 56–57.
6. Фаткуллин Ф. Н., Зинатуллин З. З., Аврах Я. С. Обвинение и защита по уголовным делам. — Изд-во Казан. ун-та, 1976. — С. 23, 25, 83.
7. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах. — Л., 1998. — С. 252–253.
8. Давыдов П. М. Обвинение в советском уголовном процессе: Автореф. дис... д-ра юрид. наук. — Свердловск, 1973. — С. 44.
9. Чельцов М. А. Советский уголовный процесс. — М.: Госюриздат, 1951. — С. 343–344.
10. Калашникова Н. Я. Гарантия права обвиняемого на защиту при изменении обвинения и наказания. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975. — С. 62.
11. Уголовно-процессуальный кодекс РСФСР: Науч.-практ. коммент. — М., 1981. — С. 274.
12. Гальперин И. М. Направление судом уголовного дела на исследование. — М.: Госюриздат, 1960. — С. 107.
13. Дорохов В. Я. Изменение обвинения в советском уголовном процессе // Ученые записки Пермского университета. — 1955. — Т. 10, вып. 4. — С. 146–147.
14. Михеенко М. М., Шибіко В. П., Дубинський В. Я. Науково-практичний коментар Кримінально-

- процесуального кодексу України // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — К., 1995. — № 4. — С. 356.
15. Рижков П. А. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации. — М.: Норма, 2002. — С. 607.
16. Лупинская А. П. Уголовно-процессуальное право Российской Федерации. — М.: Юрист, 1997. — С. 348–349.
17. Бажанов М. И., Грошевой Ю. М. Советский уголовный процесс. — К., 1978. — С. 302–303.

УДК 343.12

Д. С. Кутоманов

ОХОРОНА КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ОСОБИ НА ДОСУДОВІЙ СТАДІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ

І до, і після 1917 р. В. І. Ленін підкреслював: «Наукове поняття диктатури пролетаріату означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не обтяжену, таку, що спирається безпосередньо на насильство, владу» [1]. Звісно, для такої влади право не потрібне, воно лише заважає, і можливо переступити через будь-які цінності, включаючи безцінне — людські життя.

Стаття 3 Конституції України одним із найбільш пріоритетних напрямків державної діяльності України на шляху побудови правової держави визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [2].

Задля всебічності аналізу сукупності прав особи, у тому числі й тих, якими вона наділена під час розслідування злочинів, необхідно здійснити їх відповідну класифікацію, тобто систематизувати підпорядковані поняття (класи, об'єкти) в будь-якій галузі знання або діяльності людини і використати цю систему як засіб для встановлення зв'язків між цими зв'язками або класами об'єктів [3]. Наукова класифікація виражає систему закономірностей, притаманних сфері дійсності, які в ній відображуються.

Систематизація, тобто розмежування та встановлення певних меж, в які можуть бути поєднані права, полегшує орієнтацію в багатоманітності конституційних прав особи. У свою чергу встановлення ієрархії, тобто системи пріоритетів, які можуть належати окремим правам, передбачає можливість визнання переваги одних прав перед іншими та їх диференціацію на підставі визначення необхідності реалізації деяких прав у першу чергу.

Разом із тим загальна теорія права єдність прав не заперечує, а навпаки, передбачає їх поділ на спеціальні види (класи, розділи) згідно з об'єктивно існуючими критеріями. Так, на думку І. Р. Ростовщикова, у разі правильно підібраних підстав для такої класифікації «та чи інша виділена група прав та свобод не відривається штучно від інших, а дає можливість проаналізувати